

Jezikoslovna terminologija v Pleteršnikovem Slovensko-nemškem slovarju

Mitja Trojar

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Ljubljana, Slovenija, mitja.trojar@zrc-sazu.si

DOI: <https://doi.org/10.18690/um.ff.3.2024.4>

ISBN: 978-961-286-878-9

V prispevku so analizirani izbrani jezikoslovni termini, vključeni v Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (1894/1895). V raziskavo je bilo zajetih 50 pogostih jezikoslovnih pojmov. Poimenovanja za te pojme, sprejeta v Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar*, so primerjana s termini, uporabljenimi v izbranih slovenskih slovnica, in sicer v Janežičevi *Slovenski slovnici s kratkim pregledom slovenskega slovstva* (1854) in *Slovenski slovnici za domačo in šolsko rabo* (1863) ter v Breznikovi *Slovenski slovnici za srednje šole* (1916).

Ključne besede: terminologija, jezikoslovna terminologija, zgodovina jezikoslovja, Maks Pleteršnik, slovenske slovnice

The paper analyzes selected linguistic terms included in Maks Pleteršnik's *Slovene-German Dictionary* (1894/1895). 50 frequently used linguistic concepts were included in the study. The terms for these concepts, included in Maks Pleteršnik's *Slovene-German Dictionary*, are compared with the terms used in selected Slovene grammars: Anton Janežič's *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva* (1854), and *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo* (1863), as well as Anton Breznik's *Slovenska slovnica za srednje šole* (1916).

Keywords: terminology, linguistic terminology, history of linguistics, Maks Pleteršnik, Slovene grammar books

Uvod

Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (1894/1895)¹ je neizčrpen vir dragocenih podatkov o različnih plasteh slovenskega jezika do konca 19. stoletja.

¹ Za podrobnejše podatke o Pleteršnikovem slovarju (1894–1895) gl. Breznik (2013), Pripomnje (uvod) k slovarju Maksa Pleteršnika (v Furlan 2015) in uvod v transliterirano izdajo Pleteršnikovega slovarja (Furlan 2015). Za opis splošnejših vidikov

Če v splošnem velja, da ga je tipološko mogoče označiti za splošni (dvojezični) slovar, ker v prvi vrsti opisuje neterminološko (nespecializirano, tj. splošno) leksiko, je to oznako vendarle treba relativizirati, ker je vanj vključene tudi veliko terminologije z različnih področij. Pleteršnikov slovar namreč vsebuje 23 področnih kvalifikatorjev, in sicer: **anat.** (anatomia (anatomija)), **arch.** (architectura (umetelno staviteljstvo)), **astr.** (astronomija (zvezdoslovje)), **bot.** (botanica (rastlinstvo)), **chem.** (chemia, (ločba)), **geogr.** (geographia, (zemljepis)), **geol.** (geologia (zemljeslovje)), **geom.** (geometria, (geometrija)), **gramm.** (grammatica (slovnica)), **hist.** (historia (zgodovina)), **math.** (mathematica (računoslovje)), **mech.** (mechanica (mehanika)), **merc.** (mercatura (trgovinstvo)), **mil.** (militaria (vojaštvo)), **min.** (mineralogija (rudstvo)), **mont.** (montanicum (rudokopstvo)), **mus.** (musica (glasba)), **phil.** (philosophia (modroslovje)), **phys.** (physica (fizika)), **stat.** (statistica (državopis)), **stil.** (stilistica (stilistika)), **typ.** (typografia (tiskarstvo)), **zool.** (zoologia (živalstvo)). Veliko število zajetih področij dokazuje izjemno široko zasnovo Pleteršnikovega slovarja tudi na področju terminologije. Pleteršnik je pri vključevanju terminologije v svoj slovar sodeloval s področnimi strokovnjaki: prirodoslovno gradivo je npr. urejal botanik Alfonz Paulin (1853–1942), prim. Trojar (2023).

Za preučevanje razvoja jezikoslovne terminologije je posebej zanimivo vprašanje, kako je Pleteršnik upošteval terminološko normo, ki se je prav v tistem času še vzpostavljala, kar je mogoče opazovati v jeziko(slo)vnihih priročnikih, zlasti v slovenskih slovnica.

Primerjava terminov za izbrane pojme v Janežičevih slovnica, Pleteršnikovem slovarju in Breznikovi slovnici

Za ugotavljanje, v kolikšni meri je Pleteršnik pri vključevanju jezikoslovne terminologije upošteval uveljavljeno jezikoslovno terminologijo, je bila

slovarja gl. Toporišič (1995), Vidovič Muha (1995), Hajnšek-Holz (1997), Orel (2007), za opis specifičnih vidikov, ki zadevajo terminologijo v tem slovarju, pa gl. Legan Ravnikar (2004), Ditmajer (2014) in Trojar (2023). O širši problematiki starejših slovenskih slovarjev, konkretno npr. *Dictionarium trilingue* Hipolita Novomeškega (Hipolit 1711–1712), gl. Čepar (2022), Jelovšek (2022), Legan Ravnikar (2022). O obravnavi terminologije v zgodovinskih slovarjih gl. Legan Ravnikar (2023), o problematiki diahronega raziskovanja frazemov, ki je v marsičem primerljivo z diahronim raziskovanjem razvoja terminologije, gl. Trivunović (2022). O problematiki jezikoslovne terminologije gl. tudi Trojar (2017, 2021, 2024).

izvedena primerjava terminov, ki označujejo 50 pojmov, in sicer v *Slovenski slovnici s kratkim pregledom slovenskega slovstva* (1854) in *Slovenski slovnici za domačo in šolsko rabo* (1863) Antona Janežiča. Za primerjavo s poznejšim obdobjem (20. stoletje) oz. z namenom umestitve v širši časovni kontekst je dodana tudi kasnejša slovnica, in sicer *Slovenska slovnica za srednje šole* Antona Breznika (1916). V preglednici 1 so primerjalno prikazani termini, ki v različnih slovnicaх označujejo (bolj ali manj) iste pojme.

Preglednica 1: Primerjava izbranih terminov v Janežičevi *Slovenski slovnici s kratkim pregledom slovenskega slovstva* (1854) in *Slovenski slovnici za domačo in šolsko rabo* (1863), v Pleteršnikovem *Slovensko-nemškem slovarju* (1894/1895) (v oklepajih so navedeni nemški ustrezniki, ohranjene pa so tudi druge Janežičeve oznake, npr. »Levst.« za »Levstik«) in v Breznikovi *Slovenski slovnici za srednje šole* (1916)

Janežič 1854	Janežič 1863	Pleteršnik 1894/1895	Breznik 1916
del govora	govorni razpol	besedno pleme (Redetheil); govorni razpol (Redetheil) (Jan.)	besedna vrsta, govorni razpol
samostavno ime	samostavnik, samostavno ime	samostalno ime (Hauptwort) Cig., Jan., nk; samostalnik (Substantiv) Jan., Levst., nk.; substantiv (Substantiv)	samostalnik
vlastno ime	lastno ime	lastno ime (Eigennamen)	lastno ime
občno ime	občno ime	/	občno ime
moški spol	moški spol	/	moški spol
ženski spol	ženski spol	/	ženski spol
srednji spol	srednji spol	srednji spol (das sächliche Geschlecht)	srednji spol
imenovavnik	imenovavnik	imenovalnik (Nominativ) Cig., Jan., Levst.; nominativ (Nominativ); prvi sklon	imenovalnik
rodivnik	rodivnik	rodilnik (Genetiv) Cig., Jan., nk.	rodilnik
dajavnik	dajavnik	dajalnik (Dativ) Levst.; dajalni sklon/padež	dajalnik
toživnik	kazavnik	kazalnik (Accusativ) Cig., Jan.; tožilnik (Accusativ) Cig., Jan., Levst., nk.	tožilnik

Janežič 1854	Janežič 1863	Pleteršnik 1894/1895	Breznik 1916
mestnik	mestnik	mestnik (Local) Cig., Jan.; lokal (Ortsfall, Local, Locativus)	mestnik
druživnik	druživnik	družilnik (Instrumental), Jan., Levst.; instrumental; orodnik	orodnik
prilog	prilog, pridavnik	prilog (Beiwort, Adjectiv) Mur., Cig., Jan., nk.; pridevnik (Adjectiv) Jan., nk.	pridevnik
perva stopnja	nasebna stopnja, nasebnik	nasebnik (Positiv) Jan.; pozitiv (Positiv)	temeljna stopnja
druga stopnja	primerna stopnja, primernik	komparativ (Comparativ); primerjalna stopnja (die Vergleichungsstufe); primerjalnik	primerjalna stopnja, primernik
tretja stopnja	presežna stopnja, presežnik	presežnik (Superlativ) Jan.	presežna stopnja
številnica, številno ime	števnik, brojnik	števnik; številnik (Zahlwort); števno ime	števnik
temeljna številnica	glavni števnik, števec	osnovni številnik (Hauptzahlwort) Cig.	glavni števnik
redovna številnica	vrstivni števnik, vrstivec	redni številnik (Ordnungszahlwort); vrstilni številnik (Ordnungszahl) Jan., Cig., Levst.; vrstni števnik (Ordnungszahl) Jan.	vrstilni števnik
plemenivna številnica	ločivni števnik, ločivec	/	ločilni števnik, vrstni števnik
množivna številnica	množivni števnik, množivec	/	množilni števnik
zaime	zaimek, zaime	zaime Mur., Cig. gl. zaimek; zaimek (Fürwort, Pronomen)	zaimek

Janežič 1854	Janežič 1863	Pleteršnik 1894/1895	Breznik 1916
osebno zaime	osebni zaimék	/	osebni zaimék, personalni zaimék
prisvojívno zaime	svojívni zaimék	zueignend (gramm.), Cig., Jan., nk.; svojížni zaimki, Jan.	svojilni zaimék, posesívni zaimék
kazavno zaime	kazavni zaimék	kazalni zaimék (das anzeigende Fürwort, das Demonstrativpronomen) Levst.	kazalni zaimék, demonstratívni zaimék
vprašavno zaime	vprašavni zaimék	/	vprašalni zaimék, interrogatívni zaimék
oziravno zaime	oziravni zaimék	/	oziralni zaimék, relativni zaimék
nedoločno zaime	nedoločni zaimék	/	nedoločni zaimék
glagol	glagol	glagol (Zeitwort, Verbum)	glagol
sedanji čas	sedanji čas, sedanjik	sedanji čas (Präsens); sedanjik Jan., nk; sedanjak (Präsens) Erj.	sedanji čas, sedanjik
pretekli čas	pretekli čas	pretekli čas	pretekli čas
predpretekli čas	predpretekli čas	predpretekli čas (Plusquamperfectum) Jan., nk.	predpretekli čas
prihodnji čas	prihodnji čas, prihodnjik	prihodnji čas (die künftige Zeit, das Futurum), prihodnjik (Futurum) Jan.; bodočnik (Futurum) Raič	prihodnji čas, prihodnjik
oseba	oseba	/	oseba
znanívni naklon, določívni naklon, določívnik	določni naklon, določnik	določni naklon, (Indicativ), Jan.; določnik (Indicativ), Cig., Jan.; naznanilni način (Indicativ), naznanilnik Cig.; znanilni naklon Cig.; znanilnik Cig.	določni naklon

Janežič 1854	Janežič 1863	Pleteršnik 1894/1895	Breznik 1916
velivni naklon, velivnik	velevni naklon, velevnik	veleŋni naklon (die Befehlsart, der Imperativ); velevnik (die Befehlsart, der Imperativ)	velevni naklon, velevnik
pogojivni naklon, pogojivnik	pogojni naklon, pogojnik	pogojni naklon (Conditional) Jan.; pogojnik (Conditional) Jan.; uvetni naĉin, naklon (Conditional)	pogojni naklon, pogojnik
nedoloĉivni naklon, nedoloĉivnik	nedoloĉni naklon, nedoloĉnik	nedoloĉni naklon (die unbestimmte Art, der Infinitiv) Jan.	nedoloĉnik
namenivni naklon, namenivnik	namenivni naklon, namenivnik	namenilnik (Supinum) Cig., Jan. (Slovn.), Levst.; supin (Supinum) Jan.	namenilnik
glagolno ime	glagolni samostavnik, glagolnik	glagolnik (Verbalsubstantiv) Cig.	glagolnik, glagolski samostalnik
prireĉje	prislov	prislov (Adverb) Jan., nk; prireĉje (Adverb) Cig., Jan., C.	prislov
prireĉje kraja	krajevni prislov	/	krajevni prislov
prireĉje ĉasa	ĉasovni prislov	/	ĉasovni prislov
/	prislovi, ki znanijo naĉin	/	naĉinovni prislov
predlog	predlog	predlog (Präposition), Mur., Cig., Jan., nk.; razmernik (Verhältniswort, Präposition), Jan., Levst.	predlog
vez	veznik	veznik (Bindewort) Mur., Cig., Levst.	veznik
vezavna vez	vezavni veznik	/	vezalni veznik
pogojivna vez	pogojni veznik	/	pogojni veznik
medmet	medmet	medmet (Empfindungswort) (»interjectio«), Jan., Levst.	medmet

S pregledom zgornje table, v kateri so načeloma zbrani vsi termini, ki se za označevanje izbranega pojma pojavijo v vsakem od navedenih priročnikov, je mogoče izluščiti naslednje ugotovitve:

1. V 15 primerih (30 % celotnega vzorca) pri pregledanih 50 jezikoslovnih pojmih Pleteršnik ne navaja termina. Pri teh terminih gre ponavadi za termine, ki označujejo podredne pojme glede na splošnejše pojme (npr. Pleteršnik vključuje nadredni pojem *zaimē* 'zaimēk', ne pa tudi vseh podrednih pojmov, npr. poimenovanj za svojilni zaimēk, osebni zaimēk).² To je najverjetneje posledica pretežno semaziološkega pristopa k obravnavi terminologije v tem slovarju (oz. v dvojezičnih slovarjih nasploh): v tem pristopu se izhaja iz poimenovanj (izrazne plati leksemov), praviloma pa se manj pozornosti posveča izčrpnemu opisu (popisu) leksike (terminologije) po posameznih pojmovnih skupinah, kot je to običajno v bolj onomaziološko usmerjenih pristopih (npr. v sodobni terminografiji). Poleg tega je možno tudi, da je Pleteršnik presodil, da so nekatere terminološke zveze dovolj pomensko prosojne, da jih na podlagi izbranih slovarskih sestavkov uporabnik sestavi sam, npr. s pomočjo slovarskega sestavka *vprašálen* (ki sicer vsebuje zvezo *vprašálni stavek*) in sestavka *zaimək* je mogoče sestaviti zvezo *vprašálni zaimēk*.³

2. Pri 33 pojmih od 50 pregledanih pojmov (66 %) je Pleteršnik v svoj slovar vključil vsaj en termin, ki ga je Janežič navedel v eni od svojih slovníc (1854, 1863). Pri tem je treba opozoriti, da je Janežič v slovnícah lahko uporabil več terminov za označevanje istega pojma, hkrati pa ni nujno, da jih je vse uporabljal enako pogosto.⁴ Visok delež terminov, ki se iz Janežičevih slovníc ponovijo v Pleteršnikovem slovarju, kaže na to, da je Pleteršnik v veliki meri upošteval Janežičevo jezikoslovno terminologijo.

² Prav tako niso bile kot terminološke upoštewane zveze, pri katerih iz slovarskega sestavka ni povsem jasno, da gre za jezikoslovni termin, prim. npr. *moški spol* (izt. *móški*) in *srednji spol* (izt. *srēdnji*): navedena je zveza *moški spol*, vendar nič ne označuje, da gre za terminološko zvezo (v nasprotju z zvezo *srednji spol*, ki je označena s področnim kvalifikatorjem *gramm.*).

³ Tako »sestavljanje« od uporabnika zahteva že nezanemarljivo raven predznanja na določenem področju.

⁴ Pleteršnik večkrat navaja več terminov za označevanje istega pojma. Kot Pleteršnikova ponovitev Janežičevega termina se torej upošteva, da je Pleteršnik navedel termin iz ene ali druge Janežičeve slovnice (ali iz obeh, če se termin pojavi v obeh); hkrati pa je Pleteršnik lahko poleg ponovljenega Janežičevega termina navedel še druge termine za isti pojem (sinonime).

3. Pleteršnik je v 21 primerih (od 50 pojmov; 42 %) navajal več kot 1 termin za označevanje istega pojma. Pogosto je v primeru več terminov za isti pojem Pleteršnik navajal tudi avtorja, pri katerem se določen termin pojavi (gl. tabelo, npr. Cig. = M. Cigale). Relativno visok delež sinonimov, ki jih za isti pojem beleži Pleteršnik, kaže na to, da se je jezikoslovna terminologija ob koncu 19. stoletja še ustaljevala (prim. npr. z jezikoslovno terminologijo v Breznikovi slovnici (1916), ki se v veliki meri prekriva s terminologijo s konca 20. stoletja).

Raziskave jezikoslovne terminologije tega obdobja (Trojar 2017, 2024) so pokazale, da so bile v 2. polovici 19. stoletja prav Janežičeve slovnice odločilni dejavnik ustaljevanja slovenske jezikoslovne terminologije. V času nastanka Pleteršnikovega slovarja je bilo ustaljevanje še vedno v teku; to med drugim nakazuje prav Pleteršnikovo navajanje različnih sinonimov oziroma sklicevanje na različne avtorje oz. vire (če bi Pleteršnik enega izmed navedenih virov dojemal kot absolutno avtoriteto za področje jezikoslovne terminologije, potem bi verjetneje navajal zgolj en sam vir). Breznikova slovnica (1916) z začetka 20. stoletja pa prva pokaže rezultat procesa ustaljevanja jezikoslovne terminologije, saj je Breznik ohranil dobro polovico (54 %) terminov, ki jih je v svojih dveh slovnicah uvedel Janežič (gl. Trojar 2017). Prav Pleteršnikov slovar kaže na to, da je pri raziskovanju ustaljevanja terminologije koristno kombinirati sinhrono raziskavo (pričujoča študija, ki prikazuje stanje pri določenem avtorju na določeni časovni točki) ter diahrono raziskavo, ki omogočajo določanje časovnega okvira ustaljevanja in tudi rezultat tega procesa.

Zaključek

Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* je z vidika preučevanja jezikoslovne terminologije zelo zanimiv zlasti zaradi obsega vključene jezikoslovne terminologije ter časovne umeščenosti na konec 19. stoletja. Pregled poimenovanj za izbrane pojme razkriva prevladujoč semaziološki pristop pri izdelavi slovarja (manj pozornosti je posvečene popolnemu popisu celotnih pojmovnih skupin na področju jezikoslovja). Pleteršnik je v veliki meri upošteval termine, vključene v Janežičevi slovnici (1854, 1863): pri dveh tretjinah (66 %) pregledanih pojmov je registriral termin, ki ga je v vsaj eni od slovnic uporabil že Janežič. Dejstvo, da Pleteršnik v 42 % pregledanih pojmov navaja vsaj 2 termina, ki označujeta isti pojem (sinonima), kaže

na to, da jezikoslovna terminologija konec 19. stoletja še ni bila povsem ustaljena oziroma je kot take ni dojemal Pleteršnik sam.

Literatura

Anton BREZNIK, 1916: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celovec: Tiskarna Družbe sv. Mohorja.

Anton BREZNIK, 2013: Pleteršnik, Maks (1840–1923), *Slovenska biografija*.

Metod ČEPAR, 2022: Sklanjatev samostalnikov srednjega spola v Hipolitovem slovarju: gradivo, *Jezikoslovni zapiski* 28/2, 217–236.

Nina DITMAJER, 2014: Prispevek Murkovega in Pleteršnikovega slovarja k razvoju slovenskega botaničnega izrazja, *Jezikoslovni zapiski* 20/2, 125–141.

Metka FURLAN, 2015: K transliterirani izdaji Pleteršnikovega slovarja, *Slovensko-nemški slovar*, I–XV.

Milena HAJNŠEK-HOLZ, 1997: Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar kot vir za Slovar slovenskega knjižnega jezika, *Jezikoslovni zapiski letnik* 3/1, 105–112.

Hipolit NOVOMEŠKI, 1711–1712: *Slovensko-nemško-latinski slovar po rokopisnem slovarju Hipolita Novomeškega Dictionarium trilingue (1711–1712): z listkovnim gradivom Jožeta Stabeja*.

Anton JANEŽIČ, 1854: *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagoliškim berilom za Slovence*. Celovec: Eduard Liegel.

Anton JANEŽIČ, 1863: *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo*. Celovec: E. Liegel.

Alenka JELOVŠEK, 2022: Samostalniške tvorjenke in določanje iztočnic v obrnjenem Hipolitovem slovarju, *Jezikoslovni zapiski* 28/2, 205–216.

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2004: Krščanska terminologija v Pleteršnikovem slovarju. *Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika: slovenska zemljepisna imena*. Ur. Marko Jesenšek. Pišce: Društvo Pleteršnikova domačija; Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 133–146.

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2022: Besedotvorje v rokopisnem Hipolitovem slovarju (1711–1712): slovarsko izročilo in novosti, *Jezikoslovni zapiski* 28/2, 185–204.

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2023: Med termini in determinologiziranimi leksemi v splošnem razlagalnem Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja (SSKJ16), *Slavistična revija* 71/4, 519–531.

Irena OREL, 2007: Nemške izposojenke v Pleteršnikovem Slovensko-nemškem slovarju (1894–1895), *Slavistična revija* 55/1–2, 357–368.

Maks PLETERŠNIK, 1894–1895: *Slovensko-nemški slovar*.

Jože TOPORIŠIČ, 1995: Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar. *Slavistična revija* 43/3, 277–291.

Eva TRIVUNOVIĆ, 2022: Primerjava izvora in razvoja frazemov ločiti ljuljko od pšenice in ločiti zrnje od plev ter njunih variant, *Jezikoslovni zapiski* 28/2, 33–51.

Mitja TROJAR, 2017: *Development of Slovenian Linguistic Terminology in Slovenian Grammars in the 18th and 19th Centuries*, doktorska disertacija. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici.

Mitja TROJAR, 2021. A Diachronic Database of Slovenian Linguistic Terminology, *Philological studies* 19/2, 183–237.

Mitja TROJAR, 2023: Prepoznavanje terminov in determinologizirane leksike v izbranih starejših slovenskih slovarjih, *Slavistična revija* 71/4, 505–518.

Mitja TROJAR, 2024: Ustaljevanje slovenske jezikoslovne terminologije v slovenskih slovnica 1768–2017, *Jezikoslovni zapiski* 30/1, 131–151.

Ada VIDOVIČ MUHA, 1995: Temeljne prvine zasnove Pleteršnikovega slovarja, *Slavistična revija* 43/4, 459–468.

LINGUISTIC TERMINOLOGY IN MAKS PLETERŠNIK'S SLOVENE-GERMAN DICTIONARY

Summary

The paper analyzes the linguistic terminology included in Maks Pleteršnik's *Slovene-German Dictionary* (1894/1895). The study included 50 linguistic concepts that appear in Anton Janežič's *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva* (1854), and in his *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo* (1863) as well as in Anton Breznik's *Slovenska slovnica za srednje šole* (1916). The terms for these 50 concepts in the above-mentioned grammar books are compared with the terms included in Pleteršnik's dictionary. A comparison of the terms included in the grammar books and the dictionary shows that Pleteršnik has largely registered terms that already appear in at least one of Janežič's grammars (1854, 1863). The missing terms for the selected concepts point to the predominant use of the semasiological approach, whereas the non-negligible number of synonymous terms point to the fact that linguistic terminology at the end of the 19th century was not yet definitively established.